

HERACLITEA

(Prilozi kritici teksta)

Ovoj je radnji dvojak zadatak: 1. da prinese koje zrnce popravljanju Heraklitova teksta; 2. da pokaže, kakav je posao dužan izvršiti prevodilac starih klasičnih pisaca, prije nego pristupi k prevođenju. U nas se naime, u novije vrijeme, prijevodi klasičnih pisaca rado promatraju jednako kao i prijevodi modernih pisaca, a ipak je među njima s obzirom na postajanje njihovo znatna razlika. Prevodilac modernog pisca ima pred sobom tekst uređen i razumljiv, koji uglavnom ne zadaje neprilika; naprotiv, prevodilac klasičnoga pisca ima da se bavi tekстом ponajviše još neuređenim, često lakuznim i oskrbljenim brojnim lekcijama u kritičkom aparatu. Zato k prevođenju modernoga pisca lako pristupa svatko, tko se dotičnim jezikom dobro služi, ali klasičnoga pisca može uspješno prevoditi samo filolog u punom smislu riječi, t. j. onaj poznavalac klasičnih jezika, koji dobro umije služiti se svim sredstvima za potpuno razumijevanje klasičnih djela; koji dobro poznaje metriku i potpuno je vješt u popravljanju pokvarena teksta. Koliko pak muke i truda iziskuje upravo to nastojanje oko uređivanja teksta, pokazat će zacijelo i liječenje ovo nekoliko Heraklitovih fragmenata izneseno u ovoj radnji.

Prevodilac klasičnoga pisca dolazi dakle na onaj stupanj, na kojem je drugi prevodilac odmah na početku, tek nakon mnogih i teških predradnja. Ali nakon toga, iako su im putovi različiti, valja da oba prevodioca teže k istom cilju, pogotovo, ako prevode pjesnika, trudeći se, da duh pjesnikov side nad njih i govori njihovim riječima, jer valjan je prijevod onaj, »kome sadržaj ostaje isti, a samo je haljina nova – ili još jače: kome duša ostaje ista, samo je tijelo novo«.

Nauku je svoju izložio Heraklit u jednom jedinom spisu pod natpisom *Περὶ φύσεως* (Diogen IX 5 i Klement, Strom. V 571 C), pisanu u jonskoj prozi, u jeziku živu i slikovitu, ali ne svagdje dovoljno razumljivu (*ὁ σκοτεινός*). Taj se spis dijelio, po Diogenu Laertiju, u tri dijela (*λόγους*), kojih nazivi: *περὶ τοῦ παντός*, *πολιτικός* i *θεολογικός* (O svemiru, Politika i Teologija) zacijelo ne potječu od Heraklita, nego pripadaju aleksandrinским pinakografima. Od čitavoga tog teksta došlo

je do nas, nažalost, samo oko 130 autentičnih ulomaka, sačuvanih u obliku citata u djelima starih pisaca. Glavni dio fragmenata donose nam: Klement Aleksandrinac (23), Hipolit (18), Plutarh (18), Stobej (12), Diogen Laertije (10), Aristotel (6), Marko Aurelije (6), a ostali po jedan do tri: Actije (1), Albert Veliki (1), Aristokrit (1), Atenej (1), Filodem (1), Galen (1), Jamblih (3), Kolumela (1), Maksim Tiranin (1), Numenije (1), Platon (2), Plotin (2), Polibije (1), Porfirije (2), Proklo (1), Seksto Empirik (3), Strabon (2), Suida (1), Temistije (1), Teofrast (2), Tzetzēs (2) i još neki (4) pa sholije (1) i etimologika (1).

Prvu zbirku tih fragmenata (72 na broj) sastavio je poznati teolog i filozof *Fridrik Schleiermacher* i izdao je g. 1807. u 1. svesku časopisa »Museum für Altertumswissenschaft«, što su ga izdavači *F. A. Wolf* i *F. Buttmann* posvetili pjesniku Goetheu. Taj su rad nastavili filolozi, osobito *J. Bernays* (*Heraclitea* u »Gesammelte Abhandlungen«, Bonn 1848 i »Die Heraklitischen Briefe«, Berlin 1869), *F. Lassale* (*Die Philosophie Herakleitos' des Dunklen von Ephesos*, 2 vol. Berlin 1858) i *P. Schuster* (*Heraklit von Ephesus*, Acta societatis philologiae Lipsiensis 3. 1873). Prva su dvojica proširivali Schleiermacherovu zbirku dodajući joj nove fragmente: što iz IX. knjige Hipolitovih *Refutationes*, koja je upravo u to vrijeme otkrivena (1851), što iz djela starih pisaca poznatih već otprije, a treći se trudio, da bi povratio prvobitni red fragmenata i s tim u vezi rekonstruirao tok misli u Heraklitovoj knjizi. Rezultate tih istraživanja prikupio je *I. Bywater* u svom vrlo vrijednom izdanju Heraklitovih ostataka pod natpisom *Heracliti Ephesii reliquiae*, Oxonii 1877.

Poslije Bywatera otkrila je filološka nauka još samo nekoliko Heraklitovih fragmenata (4), ali je odsad dublje zalazila u tekstna i kritička ispitivanja, iako je to bio tada mučan posao, jer još nije bilo pouzdanih izdanja glavnih pisaca, iz kojih su fragmenti uzeti. U tom se radu najviše istaknuo *H. Diels* u svom kritičkom izdanju Heraklitovih fragmenata: »*Heraclitos von Ephesos*«, griechisch und deutsch, Berlin 1901. (2. izd. 1909), gdje je pokazao i to, da je bolje grupirati fragmente po izvorima, poredanim alfabetskim redom, nego po istinskoj i tobožnjoj svezi. Ali Diels je jednaku zaslugu stekao i za ostale predsokratike, jer je »u duhu Aristotelevu i po njegovim trgovinama prikupio sve, što je ostalo od njih«, i stvorio glasovito djelo, potrebno svakom filologu i filozofu: »*Die Fragmente der Vorsokratiker*«, Berlin 1903. (5. izdanje od *W. Kranza*, 1935–1938). Ta je Dielsova knjiga potaknula nekoliko novih istraživanja na području predsokratske filozofije i jedno vrlo dobro izdanje Heraklitovih fragmenata: *R. Walzer*, *Eraklito*. Raccolta dei frammenti e traduzione italiana. Firenze 1939.

Iako se Diels u sva četiri izdanja svoga golemog i znamenitog djela »*Die Fragmente der Vorsokratiker*« mnogo starao i oko teksta, čisteći ga raznim popravcima i konjekturama, i davao prihvatljiva objašnjenja težih mjesta (što je poslije smrti njegove činio u 5. izdanju i *W. Kranz*). nailazimo u tim fragmentima još uvijek na poneka mjesta, koja trebaju popravaka i objašnjenja. Ta su mjesta prevodiocu vrlo neprilična, pa

treba da ih prije prevodenja raščisti. Prevodeći dakle Heraklitove fragmente za »Maticu Hrvatsku«, morao je izvršiti taj posao i pisac ovih redaka, pa neke rezultate svoga istraživanja iznosi evo u ovih sedam točaka:

1) Fr. 1.: τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἕόντος ἀεὶ ἀζύνεται γίνονται ἀνθρώπων καὶ πρόσθεν ἢ ἀκούσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον. U Aristotelovoj Retorici III 5. 1407 b 11 čitamo, da je spise Heraklitove teško označiti razgocima (τὰ γὰρ Ἡρακλείτου διαστίξαι ἔργον), jer nije jasno, na što se odnosi neka riječ, da li na ono, što slijedi, ili na ono, što dolazi prije. Kao primjer za to navodi Aristotel upravo navedenu rečenicu iz fr. 1. A tu je nejasno, s koje strane valja označiti razgotkom riječ ἀεὶ, t. j. nije jasno, da li prilog ἀεὶ valja povezati s participom ἕόντος ili s riječima ἀζύνεται γίνονται.

Neki stari pisci¹ vezali su prilog ἀεὶ s participom ἕόντος. To je činio i Diels u svom izdanju *Predsokratika*², a za njim i ostali prevodioci³ i kritiči⁴. Prvi je krenuo drugim putem, tumačeći navedeno mjesto, *W. Kranz* u najnovijem izdanju pomenutoga Dielsova djela⁵ tvrdeći, da ἀεὶ pripada k riječima ἀζύνεται γίνονται, jer je, kako on veli, prilog u nastavku te rečenice raščlanjen oznakama πρόσθεν ἢ τὸ πρῶτον — »uvijek: ni prije nego za nj čuju ni pošto su čuli».

Kranzova je napomena duhovito smišljena i mogla bi se prihvatiti, kad bi pred riječima ἀζύνεται γίνονται stajao još jedan prilog ἀεὶ ili koji njegov sinonim, jer ἀεὶ, koji je u tekstu, po mom je mišljenju nerazdruživi pratilac participa ἕόντος. Tako mislim s ovih razloga:

Sigurno je zajamčeno, da je fr. 1. stajao na početku Heraklitova spisa⁶ i da je malo izo toga slijedio fr. 2.⁷ U oba se fragmenta govori o *logosu*, a njemu Seksto Empirik,⁸ i drugi neki pisci,⁹ stalno pridijeva epite te κοινὸς καὶ θεῖος. Kako se iz Sekstova razlaganja može zaključiti, ti će epiteti potjecati od samoga Heraklita, pa je vrlo vjerojatno, da se on, govoreći o logosu, poslužio njima odmah u uvodu svoga spisa.

U oči udara naime paralelizam, što se javlja u početnim riječima 1. i 2. fragmenta:

Fr. 1.: τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἕόντος ἀεὶ ἀζύνεται γίνονται ἀνθρώπων. . .

¹ Klement Aleksandrinac, *Strom.* V 14 i Hipolit, *Refutat.* IX 9, p. 241.

² *Die Fragmente der Vorsokratiker* I², str. 61.

³ W. Capelle, *Die Vorsokratiker*, str. 135.; W. Nestle, *Die Vorsokratiker*, str. 115.; M. Solovine, *Héraclite d' Ephèse*, str. 42.; A. Sovrè, *Predsokratiki*, str. 75.; R. Walzer, *Eraclito*, str. 41.

⁴ W. Capelle, *Hermes* 59 (1924) str. 190. i d.; W. Jäger, *Paideia*, str. 212.

⁵ *Die Fragmente der Vorsokratiker* I², str. 150. — Za Kranzom su se povelj Snell, (*Hermes* 61, 1926. str. 366.), Hoffmann i dr.; isp. Capelle, *Die Vorsokratiker*, str. 135., bilj. 4.

⁶ Isp. Seksto Empirik, *Adv. math.* VII 132.: ἐναρχόμενος γούν τῶν περὶ φύσεως φησι — slijedi fr. 1.

⁷ Seksto Empirik, o. c. VII 133.: ὀλίγα προσδιελάθων ἐπιφέρει — slijedi fr. 2.

⁸ *Adv. math.* VII 127, 129, 131 i 133.

⁹ Isp. Epipharmo, fr. 57. i Kleant, fr. 537, 8.

Fr. 2.: τοῦ λόγου δ' ἑόντος ζῆνοῦ ζῶουσιν οἱ πολλοί...

Iza imenice τοῦ λόγου slijedi u oba fragmenta participij ἑόντος u koncesivnom značenju, s tom razlikom, što je u drugom fragmentu pomoćni glagol u funkciji kopule, a u prvom u funkciji konkretnoga glagola sa značenjem »tu biti«, »opstojati«. U fragmentu 2. označen je po tom λόγος kao ζῆνοῦς, a to je epsko-jonski oblik za atičku riječ κοινός¹⁰, koju smo upoznali kao jedan od epiteta Heraklitova logos.

Oslanjajući se na rečeni paralelizam slobodno je očekivati slično stanje i u fragmentu 1., gdje je pomoćni glagol u funkciji konkretnoga glagola. Kako se pak konkretni glagoli poblize označuju priložima, držim, da ni pomoćni glagol u toj funkciji nije ostao bez oznake, nego da je poblize označen prilogom αἰεί,¹¹ pa je po tom ἑόντος αἰεί — »premda opstoji uvijek«, »premda je vječan«. Takvu shvaćanju, pored pomenutoga paralelizma, ide u prilog i fr. 50., gdje se uz logos veže vječnost (λόγον — αἰῶνα) kao što se veže uz oca — sin (πατέρα — υἰόν) i uz boga — pravičnost (θεόν — δίκαιον), a govori za nj i to, što Heraklit i u fr. 30., gdje također upotrebljava riječcu αἰεί, stavlja prilog iza pomoćnoga glagola: ἀλλ' ἦν αἰεί καὶ ἔστιν καὶ ἔσται, dok na pr. Melis veli: αἰεί ἦν ὁ τι ἦν καὶ αἰεί ἔσται (fr. 1.); ἔστι τε καὶ αἰεί ἦν καὶ αἰεί ἔσται (fr. 2.),

Ako se riječi ἑόντος i αἰεί vežu zajedno u značenju »vječan«, onda je Heraklit već na početku svoga spisa označio logos objema pomenutim epitetima, jer ἑόντος αἰεί nije ništa drugo nego drugim riječima izrečeni epitet θεῖος.¹² To izlazi i iz Sektova¹³ razlaganja, koji, pošto je u cijelosti naveo fr. 1., nastavlja ovako: διὰ τούτων γὰρ ῥητῶς παρσιτήσας ὅτι κατὰ μετοχὴν τοῦ θεῖου λόγου πάντα πρᾶττομέν τε καὶ νοοῦμεν — »tima riječima izrijekom dokazuje, da mi sve činimo i mislimo kao dionici toga božanskog razuma«, t. j. τοῦ λόγου τοῦδ' ἑόντος αἰεί, jer Heraklit nije nigdje u tom fragmentu označio logos epitetom θεῖος.

Po svemu tome mislim, da u fr. 1. valja prilog αἰεί vezati s participom ἑόντος ili, kako kaže Aristotel, da valja interpungirati iza priloga αἰεί, a ne pred njim, kako zahtijeva Kranzovo shvaćanje toga mjesta.¹⁴

¹⁰ Isp. fr. 2.: διὸ δεῖ ἐπεσθαι τῆ (ζῆνοῦ, τουτέστι τῆ) κοινῆ ζῆνοῦ γὰρ ὁ κοινός.

¹¹ Isp. na pr. Homer Z 131: οὐδὲ... Λεκοῦργος δ' ἦν ἦν — »ni Likurg nije *dugo* živio«.

¹² I Homerovi su bogovi αἰὲν ἑόντες: isp. A 290. Ω 99 i dr.

¹³ Adv. math. VII 133.

¹⁴ U svom izboru predсокratika, koji je izišao pet godina nakon Diels-Kranzove knjige pod natpisom »Vorsokratische Denker«, Berlin 1939, ispravlja Kranz svoje shvaćanje toliko, što, prevodeći fr. 1., veže prilog αἰεί i s participom ἑόντος i s riječima ἀξύνετοι γίνονται: »Für der Lehre Sinn aber, wie er hier vorliegt für ewig, ewig die Menschen verständnislos geschaffen werden«. To je shvaćanje dobro, i takav bi sintaktički raspored bio poželjan i u grčkom tekstu, ali Heraklit, ο σκοτεινός, za koga Diogen Laertije, IX 6, veli, da je spis svoj hotimice napisao nejasno (ἐπιειδεδούς ἀσαφέστερον γράψαι), nažalost ne kaže tako.

2) Fr. 5.: καθαιρόνται δ' ἄλλως αἵματι μαινώμενοι οἷον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβάς πηλῷ ἀπονίζοιτο. Prilog ἄλλως prvi je uklonio iz fragmenta *Elias*.¹⁵ Za njim su se povelili *H. Fränkel* i *Kochalsky*.¹⁶ Prvi hoće da popravi tekst time, što mjesto ἄλλως čita ἄλλω vežući ga s imenicom αἵματι («drugom krvlju kaljajući se»), a drugi piše: καθαιρόνται δ' αἵματι (αἵματι) μαινώμενοι. Fränkelovom su se korekturam poslužili u svom izdanju *Diels-Kranz*¹⁷ i *R. Walzer*,¹⁸ ali se Kranz kasnije, u svom izboru predsokratika,¹⁹ opet vratio k rukopisnoj lekciji ἄλλως dodavši uz καθαιρόνται, kao t. zv. accusativus Graecus riječ αἶμα («čiste se od krvoprolića»).

Pita se, koji se od pomenutih naučenjaka najviše približio istini. Treba li kod toga fragmenta uopće odstupati od rukopisne lekcije? Budući da se fragment 5. javlja u obliku poredbe, kojoj je *poredbena* rečenica οἷον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβάς πηλῷ ἀπονίζοιτο, a *primjebena* καθαιρόνται δ' ἄλλως αἵματι μαινώμενοι, ne će biti teško odrediti, tražeći riječima poredbene rečenice njihovu aplikaciju, što bi sve imalo biti rečeno u rečenici καθαιρόνται... μαινώμενοι. No potpuno i pravilno apliciranje bit će moguće samo onda, ako poredbu povratimo u prvobitni njezin oblik. Po teoriji o elipsi²⁰ valja naime navedenu poredbu shvatiti ovako: καθαιρόνται δ' ἄλλως αἵματι μαινώμενοι, ὥσπερ (οἷον) ἂν τις καθαιροῖτο εἰς πηλὸν ἐμβάς, εἰ πηλῷ ἀπονίζοιτο. Ali navedena hipotetička perioda nije zamišljena onako, kako je napisana, nego se u duši govornikovo javila u ovom obliku: καθαιρόνται... μαινώμενοι, ὥσπερ ἂν τις καθαιρήται (= καθαρεῖται) εἰς πηλὸν ἐμβάς, ἐὰν πηλῷ ἀπονίζηται. Razlog pak tome, što ona nije izrečena onako, kako je zamišljena, jest taj, što je govornik odmah zapazio *uzaludnost* takva nastojanja, t. j. da će tko blato blatom *čistiti*, pa je to i jezično označio tako, da je u zavisnoj rečenici mjesto eventualnoga konjunktiva ἀπονίζοιτο upotrijebio eventualni optativ ἀπονίζοιτο, a u glavnoj rečenici mjesto futurskoga konjunktiva καθαιρήται ἂν (= καθαρεῖται) potencijalni optativ καθαιροῖτο ἂν, koji oba označuju, da je tempus dicendi za konjunktiv prošao, t. j. da je prošlo vrijeme, kad se moglo reći: »...kao kad *će se* tko, ugazivši u blato, blatom *prati*« (ἀπονίζοιτο), pa se zato sada kaže: »...kao kad *bi se* tko, ugazivši u blato, blatom *prao*« (ἀπονίζοιτο).

Po tom se u eventualnom optativu ἀπονίζοιτο trajno čuva trag pomenutom *uzaludnom* nastojanju, da se blato blatom pere, pa je trebalo, da ono dobije svoju aplikaciju i u primjembenoj rečenici. Kako se to ovdje nije moglo postići s pomoću samoga glagolskog oblika καθαιρόνται, učinjeno je tako, da je glagolu dodan, kao modalna oznaka, prilog ἄλλως

¹⁵ Metropolit Ilija Krečanin, sholijast Gregorija Nazijanskoga 25, 15.

¹⁶ Isp. Diels-Kranz, Vorsokratiker I⁵, str. 151., bilj. uz redak 12.

¹⁷ O. c. str. 151.

¹⁸ O. c. str. 45.

¹⁹ Vorsokratische Denker, str. 56.

²⁰ Isp. moju raspravu »Poraba vremenâ i načinâ u poredbama Homerovima«. Rad Jugoslav. akad. knj. 227., str. 285. (55.) i 303. (73.).

(= uzalud), koji po tom *čvrsto stoji na svom mjestu*, pa se ne može ni ukloniti (Elias) niti zamijeniti drugom kojom riječju, pa tako ni oblikom ἄλλω (Fränkel, Diels-Kranz,⁵ Walzer), pogotovu, što se ni u porredbenoj rečenici ne kaže ἄλλω πληρῶ ἀποτιθεσθαι.

Što se tiče ostalih aplikacija, oznaka εἰς πηλὸν ἐμβάζας, koja kaže isto, kao da je rečeno πηλώδης γενόμενος nema aplikacije u primjembenoj rečenici. Ona bi, strogo uzevši, imala glasiti εἰς αἶμα (ρόνον) ἐμβάντες (= αἱματόεντες γενόμενοι), pa bi s obzirom na to bila donekle opravdana i pomenuta Kranzova konjektura καθαίρονται αἶμα (čiste se od krvi), poduprta Eshilovim fragmentom 45. Nauck²: καθαίρομαι γήρας ἢ Herodotom I 43: ὁ καθαρθεὶς τὸν ρόνον. Ali ona, po mom mišljenju, ipak ne će biti ovdje prijeko potrebna, jer se i bez nje iz konteksta jasno vidi, da se tu radi o krvoproliću. A glagolο καθαίρω (-ομαι) upotrebljava se rado, kad dolazi u vjerskom smislu, i bez oznake grijeha, od kojega se tko čisti,²¹ pogotovu, ako je bila krivica prije spomenuta²² – što nije isključeno ni ovdje.

Oznaka πληρῶ (t. j. μιανόμενος — što, dakako, kod te riječi nije trebalo napose isticati) dobila je svoju aplikaciju u riječi αἶματι povezanoj s predikativnim participom μιανόμενος, kojim je dovoljno označen način, na koji se vrši radnja izrečena prezentom καθαίρονται — »čiste se tako, da se krvlju kaljaju«. Po tom ne bi bila potrebna ni konjektura καθ. δ' αἶματι (αἶματι) μιαν., što je predlaže Kochalsky Ali ona nije prihvatljiva ni stoga, što pretpostavlja uklanjanje priloga ἄλλως.

Na osnovu svega toga mislim, da fragmentu 5. ne bi trebalo nikakva liječenja i da bi ga valjalo čitati onako, kako ga je negda donio Diels²³ i kako je ovdje naveden na početku točke 2. Usvojivši taj tekst, ja sam fragmenat preveo ovako: »Uzalud nastoje, da se očiste, kaljajući se krvlju, kao kad bi se tko, ugazivši u blato, blatom htio oprati«.

3) Fr. 17.: οὐ γὰρ φρονέουσι τοιαῦτα πολλοί, ὁκόσοι ἐγκυρεῦσιν, οὐδὲ μαθόντες γινώσκουσιν, ἐωπτοῖσι δὲ δοκέουσι. Fragment je napisan onako, kako ga je sačuvao Klement Aleksandrinac,²⁴ i kako ga navode Diels-Kranz u svome izdanju.²⁵ Mjesto ὁκόσοι predlagao je Bergk²⁶ ὁκοίσις, a Wilamowitz²⁷ ὁκοίσις smatrajući Heraklitov fragment 17. kao nekod protivljenje Arhilohovu fragmentu 68., koji se svršuje riječjima καὶ φρονεῖσι τοῖ, ὁκοίσις' ἐγκυρεῶσιν ἐργασίαι.

Na pitanje, treba li nominativ ὁκόσοι zamijeniti dativom ὁκόσοις ili ὁκοίσις, naći ćemo odgovor u glagolskom obliku ἐγκυρεῦσιν. Taj se naime glagol, kad dolazi u značenju »namjeriti se, naići na koga ili na

²¹ Isp. na pr. Platon, Fedon 69 C: ὁ δὲ κεκαθαρμένος... μετὰ θεῶν οἰκίσει. — Fedon 114 C: τοῦτων δὲ πρῶτων οἱ φιλόσοφοι ἰκανῶς καθιγράμενοι...

²² Isp. Herodot I 35; Ksenofont. Anab. V 7, 35; Platon, Fedro 243 A.

²³ Vorsokratiker¹ (2), 1. Band, str. 67 (62).

²⁴ Strom. II 8 — izuzevši pogrešnu Klementovu lekciju ἐγκυρεῶσιν, koju je Diels popravio u ἐγκυρεῦσιν, prema fr. 72., gdje se kaže ἐγκυροῦσιν.

²⁵ Vorsokratiker I², str. 155. Isp. i Walzer, o. c. str. 58.

²⁶ Kleine philologische Schriften II 22 n.

²⁷ Der Glaube der Hellenen II 114., bilj. 1.

što«, nikada ne javlja apsolutno, nego je uvijek povezan s *dativom lica* ili s *dativom stvari*. To potvrđuju brojni primjeri počevši od Homera: N 145 πυκινῆς ἐνέκυρσε φάλαγξιν. — Hesiod, Djela 691 δεινὸν γάρ πόντου μετὰ κύμασι πῆρατι κύρσαι. — Herodot IV 125 ἐνέκυρσε ἀμφοτέρησι τῆσι ποίρησι τῶν Σκυθέων,²⁸ pa i sam Heraklit, koji u fragmentu 72. još jednom upotrebljava taj glagol, veže oblik ἐγκυροῦσαι s dativom stvari: καὶ οἷς καθ' ἡμέραν ἐγκυροῦσαι, ταῦτα αὐτοῖς ζῆνα φαίνεται. Ako je tako, onda uz glagolski oblik ἐγκυροῦσιν nije mogao Heraklit ni u fragmentu 17. napisati ὀκόσοι i ostaviti glagol bez redovnoga objekta, nego se ta promjena zacijelo uvukla u tekst kasnije. Klementa ili njegov izvor povukao je na takvo pisanje po svoj prilici pridjev πολλοί, kome je mjesto tik do relativa, a s kojim se rado, kao i s πάς, vežu upravo relativni te vrste; na pr. E 877 (πάντες, ὅσου), X 380 (πᾶσι, ὅσσ'), γ 312 (πολλά, ὅσα), Eshil, Sedmor. 870 (πασάν, ὅποσα), Platon, Zakoni 746 E (πάντα, ὅπόσ') i t. d.

S obzirom na sve to bilo bi dovoljno razloga, da se iz fragmenta 17. ukloni lekcija ὀκόσοι. Pita se samo, treba li je zamijeniti oblikom ὀκόσοις (Wilamowitz) ili oblikom ὀκόσοις (Bergk), na koji nas upućuje i pomenuti Arhilohov fragmenat. Čini se, da bi u tekst valjalo uzeti Wilamowićevu lekciju, iako Kranz²⁹ pita: »Aber wie paßt ὀκόσοις zu τοιαῦτα?«, i to s ovih razloga: a) što je lekcija ὀκόσοις vrlo bliska Klementovoj lekciji: ὀκόσοι - ὀκόσοις; b) što ona ne zadaje nikakvih paleografskih neprilika; c) što relativnom pronomenu (i adverbu) i drugdje odgovara korelativ *drugoga oblika*; na pr. Homer K 414 Ἐκταρ μὲν μετὰ τοῖσιν, ὅσοι βουληφόροι εἰσίν, βουλὰς βουλεύει. — Demokrit, fr. 175 πλὴν ὀκόσα κακὰ ... τὰδε δ' οὔτε πάλα οὔτε νῦν θεοὶ ἀνθρώποισι διωροῖνται. — Trasimah, fr. 1 (= Diels-Kranz II, str. 324, 5) ὅποσα δ' αὐτοὶ ἐπειδὸν οἱ πρεσβύτεροι, ταῦτα δὲ παρὰ τῶν εἰδοταίων πυνθάνεσθαι, — Sofoklo, Trah. 156 ὁδὸν γὰρ ἦμος τὴν τελευταίαν ἀναξ' ἀρμάτ' ἀπ' οἴκων Ἡρακλῆς, τότ' ἐν δόμοις λείπει... — Isp. još: Homer B 681 (τοῦς, ὅσοι), P 172 (τᾶν, ὅσοι), κ 569 (ὄτε, τόρρα), χ 46 (ταῦτα, ὅσσα), χ 220 (ὀπόσσα, τοῖσιν), — Demokrit, fr. 223 (ὀκόσα, τοῦτων) i t. d.

Oslanjajući se na iznesene pojave, ja sam usvojio ovdje lekciju ὀκόσοις i preveo fragmenat ovako: „*Mnogi naime ljudi ne misle o takvim stvarima, na kolike od njih nailaze, i ne razumiju ih, kad ih nauče, ali si to uobražavaju*“.

4) Fr. 23.: Δικῆς ὄνομα οὐκ ἂν ἦδρασσαν, εἰ ταῦτα μὴ ἦν. Oblik ἦδρασσαν je Sylburgova korektura, koju su usvojili u svom izdanju i Diels-Kranz. Rukopisi pišu ἔδρασσαν, a Hoeschel ἔδδρασσαν. — Mjesto ταῦτα predlaže Reinhardt ταῦτά, a Diels-Kranz τὰδικα ili τὰντικά.

Obje predložene korekture u apodozi nijesu, po mom mišljenju, puka domišljanja, nego ravnopravni oblici s rukopisnom lekcijom ἔδρασσαν. Najstariji su se naime primjerci Heraklitove knjige Περί φύσεως sva-

²⁸ Isp. još: Hesiod, Djela 216; Pindar, Pit. I 100 i IV 282; Arhiloh, fr. 68.; Teokrit 20, 9; Herodot III 77; Sofoklo, Elek. 863 i t. d.

²⁹ Diels-Kranz, Vorsokratiker I^o str. 155., bilj. uz redak 7.

kako širili u Ateni³⁰ kao spis pisan starim antičkim alfabetom, jer se jonski alfabet službeno uveo u Atenu tek za arhonta Euklida, t. j. g. 403. Ako je tako, bio je i glagolski oblik u apodozi fragmenta 23. napisan ovako: ΕΔΕΞΑΝ. Budući da je staro antičko E značilo ε, η i ει, pružale su se prepisivaču, koji je kasnije prepisivao Heraklitovu knjigu s antičkoga alfabeta na jonski, kod oblika ΕΔΕΞΑΝ tri upotrebljive mogućnosti: ἔδισαν, ἔδεισαν i ἤδεσαν, a to su, eto, upravo tri gore navedene lekcije.

Pita se dakle, kako je prepisivač prenio oblik ΕΔΕΞΑΝ s antičkoga alfabeta na jonski, t. j. radi li se ovdje o „vezanju, strahovanju ili poznavanju“. U fragmentu 23., kako ga donose Stromata Klementa Aleksandrinca, najbolje pristaje, svakako, lekcija ἤδεσαν, što je predlaže i Sylburg – „za ime Pravde ne bi znali, kad toga ne bi bilo“. Ali u nj bi pristala i lekcija ἔδεισαν, lekcija pak ἔδισαν nipošto. Sylburgovu su korekturu usvojili svi poznati izdavači i prevodioci, i ona je, kako je rečeno, u njemu, kao takvu, posve na mjestu. Promotrimo li naprotiv stvar u vezi s čitavim mjestom, gdje se fragment 23. navodi (= Strom. IV 9, 7 – II 252, 21), nameće nam se kod toga pitanja, po mom mišljenju, drugačije rješenje. Klement naime na citiranom mjestu govori ovako: Ὅταν γὰρ ἀφέλης τὸ αἴτιον τοῦ φόβου, τὴν ἀμαρτίαν, ἀπειλεῖς τὸν φόβον, πολὺ δ' ἔτι (μᾶλλον τὴν) κόλασιν... »δικαίῳ γὰρ οὐ κεῖται νόμος... καλῶς οὖν Ἡράκλειτος «Δίκης ὄνομα οὐκ ἂν ἤδεσαν, εἰ ταῦτα μὴ ἴν», Σωκράτης δὲ νόμον ἔνεκα ἀγαθῶν οὐκ ἂν γενέσθαι – – – – – »kad ukloniš uzrok straha, grijeh, uklonio si strah, što više: kazan... »jer pravedniku nije postavljen zakon«... Lijepo dakle kaže Heraklit: »Za ime pravde ne bi znali, kad toga ne bi bilo«, a Sokrat, da zakon poradi dobrih ne bi nastao.

Tko je dakle uklonio od sebe *grijeh*, uklonio je, prema navedenoj stavci, i *strah*, ali je uklonio i *kazan*, jer »pravedniku nije postavljen zakon«, a to, prema onoj »Ubi lex, ibi poena«, znači, da mu nije postavljena ni kazan. Tu dakle Klement jasno razlikuje dvoje: *strah* i *kazan*, što oboje pripada grešniku, a pravednik niti strahuje od čega niti biva kažnjen. Nadovezujući na to poziva se pisac na Heraklita i Sokrata navodeći uz ime prvoga riječi Δίκης ὄνομα οὐκ ἂν ἤδεσαν (Sylburg), εἰ ταῦτα μὴ ἴν, a uz ime drugoga riječi νόμον ἔνεκα ἀγαθῶν οὐκ ἂν γενέσθαι. Očito je, da Sokratove riječi imaju zadatak poduprijeti rečenicu δικαίῳ οὐ κεῖται νόμος, t. j. da se one tiču zakona, a po njemu i kazni. Pitanje pak, što ima da podupire Heraklitov fragment, u vezi je s pitanjem, što hoće da kaže njegova protaza εἰ ταῦτα μὴ ἴν t. j. što treba razumjeti pod riječju ταῦτα, jer su korekture ταῦτά, τὰδικά i τὰντία i samim autorima njihovima sumljive.

Čitajući fr. 23. kao strogo sastavni dio navedene Klementove stavke, nadaje nam se iz konteksta samo od sebe, da pod ταῦτα ne bismo imali razumjeti ništa drugo, nego τὸ αἴτιον τοῦ φόβου, τὴν ἀμαρτίαν i sve

³⁰ Isp. Diogen Laertije II 22: φασὶ δ' Ἐϋραπίδην αὐτῷ (Sokratu) δόντα τὸ Ἡρακλείτου σύγγραμμα ἕρῃσαι »εἰ δοκεῖ...«

ostalo, što je s tim u vezi. Tako je, bez sumnje, shvaćao stvar i Klement, jer bi inače nejasnu protazu zacijelo objasnio kakvim svojim dodatkom. Ali sad nastaje pitanje, potječe li protaza εἰ ταῦτα μὴ ἦν, u tom obliku, od samoga Heraklita, ili ju je Klement, citirajući fragmenat, tako sazeo s obzirom na ono, što je prikazao. Budući da Klement, citirajući Heraklita, ne čini inače tako, malo je vjerojatno, da je i tu tako postupio. Vjerojatnije je, da je protazu tako udesio sam Heraklit, pa će po svoj prilici valjati i tu pojavu odbiti na već pomenutu nejasnoću njegovu,³¹ jer se po sačuvanim fragmentima ne može dokazati, da bi i on pronomenom ταῦτα imao upućivati na nešto, što je prije spominjao. Ali Klementu je fragmenat baš s takvom protazom dobro poslužio, jer ga je s pomoću pronomena ταῦτα mogao lijepo uklopiti u svoju stavku upućujući njime na ono, što je prije spominjao, što je dakako koristilo i jasnoći same Heraklitove izjave.

Ako pod ταῦτα, kako je rečeno, valja razumjeti τὸ αἴτιον τοῦ φόβου, τὴν ἁμαρτίαν, slijedi iz onoga, što Klement govori na početku svoje stavke, da bi protazu s apodozom valjalo povezati ovako: »Kad toga (ταῦτα), t. j. uzroka straha – grijeha (τὸ αἴτιον τοῦ φόβου, τὴν ἁμαρτίαν) ne bi bilo, ne bi ni ljudi (ne: znali za ime Pravde, nego) strahovali od imena Pravde«. Protaza s pomenutim objašnjenjem traži dakle, da se kao predikat u apodozu privuče druga od gornjih mogućnosti, t. j. Hoeschelova korektura ἔδεισαν. Ali ja bih rekao, da Heraklit ovdje, po svoj prilici, nije govorio o strahovanju od »imena Pravde« (Δίκης ὄνομα) nego o strahovanju od »oka Pravde« (Δίκης ὄμμα), koje sve vidi i koje se od Sofokla često spominje u grčkoj literaturi, i riječju ὄμμα i riječju ὀφθαλμός, a ima i nekoliko raznih epiteta, od kojih su najznatniji πανδερκής i πολυδερκής.³² Ako je tako, a to je vrlo vjerojatno, bio bi prvobitni oblik Heraklitova fragmenta ovaj: Δίκης ὄμμα οὐκ ἂν ἔδεισαν, εἰ ταῦτα μὴ ἦν – »oka Pravde ne bi se pobojali, kad toga ne bi bilo«, t. j. kad ne bi bilo grijehenja u bilo kojem obliku; dakako u ovom slučaju, ali je vjerojatno na to pomišljao i Heraklit.

Lekcija ὄνομα bit će da se uvukla u Klementov tekst mjesto lekcije ὄμμα krivnjom prepisivača, ali ne onoga naprijed spomenutog, koji je prepisivao Heraklitovo djelo s antičkoga alfabeta na jonski i koji je fr. 23., kako se iz čitavoga razlaganja vidi, posve ispravno prepisao, nego srednjovjekovnog, koji je prepisivao Klementovo djelo Στρωματεῖς. U to je doba vjerojatno nastala i treća od gornjih mogućnosti, t. j. rukopisna lekcija ἔδεισαν, koja je lekciji ἔδεισαν vrlo bliska.

³¹ Isp. bilj. 14.

³² Isp. Sofoklo, fr. 11 χρῆσκον ὄμμα τὸ τὰς Δίκας. — Euripid, Elek. 771 ὦ θεοί, Δίκη τε πάνθ' ὀρώσ', ἠλθὲς ποτε. — Euripid, fr. 559 ὀρώ γὰρ χρόνον Δίκαν πάντ', ἄγορσαν εἰς φῶς βροτοῖς. — Demosten XXV 11 ... καὶ σεμνὴν Δίκην, ἣν ὁ... Ὀρφεὺς παρὰ τὸν Διὸς θρόνον φησὶ καθημένην πάντα τὰ τῶν ἀνδράσων ἐφορᾶν. — FT G adesp. 350 N: ἔσαν Δίκης ὀφθαλμός, ὃς τὰ πάνθ' ὀρεῖ. — Non, Dionis. XL 1 οὐ δὲ Δίκην ἀλλ' εἶνε πανόφθον. — Orfej, himna LX 1 ὄμμα Δίκης μέλω πανδερκέος. — LXIX 11 ὄμμα Δίκης ἐφοράτε. — Anth. Palat. IX 362 οὐδὲ Δίκην ἔλαθεν πανδερκέα φοίνις ἀνήρ. — Isp. RE s. v. Dike, str. 576, i d., gdje su i drugi takvi primjeri.

Budući da se fr. 23. gornjim razlaganjima prilično udaljuje od sadašnjega shvaćanja, ja sam ga zasad, priređujući prijevod Heraklitovih fragmenata, preveo prema Diels-Kranzovu tekstu.

5) Fr. 28.: δοκέοντα γὰρ ὁ δοκιμώτατος γινώσκει, φυλάσσει καὶ μέντοι καὶ Δίκη καταλήφεται ψευδᾶν τέκτονας καὶ μάρτυρας. Tekst je napisan onako, kako ga je u svom izdanju uređio H. Diels. Ali Klement Aleksandrinac, Stromata V 9 (II 331, 20) sačuvao je prvi dio fragmenta u ovom obliku: δοκεόντων γὰρ ὁ δοκιμώτατος γινώσκει φυλάσσειν. Oblik δοκέοντα je Schleiermacherova korektura. On je i sintaktičku svezu γινώσκει φυλάσσειν popravio u γινώσκειν φυλάσσει, a Diels u γινώσκει, φυλάσσει.

Što se ponajprije tiče Dielsove korekture γινώσκει, φυλάσσει, ona zacijelo mnogo bolje pogađa pravo stanje stvari nego Klementova i Schleiermacherova lekcija, a pisac ju je i vrlo dobro podupro dvjema sličnim mjestima:

a) Heraklitovim fragmentom 52.: αἰὼν παῖς ἔστι παῖζων, πεσσεύων, gdje su također oba glagolska oblika prislonjeni jedan uz drugi asindetički;

b) Hipokratovim citatom De victu ac. morb. 11: τότε γε μὴν καὶ φυλάσσουσι καὶ γινώσκουσιν, ὅτι μεγάλην βλάβην φέρει κτλ., gdje dolaze isti glagoli kao u fr. 28., i to oba u finitnom obliku.

Klementovu pak lekciju δοκεόντων nije, po mom sudu, trebalo mijenjati u δοκέοντα. Mislim naime, da je genitiv δοκεόντων predikat u eliptičnoj rečenici, kojoj je subjekt izostavljen i pronomeni τοῦτο: δοκεόντων γὰρ ἔστι τοῦτο — »to naime pripada u krug (ljudskih) mnijenja« — »to je naime (samo) jedno od (ljudskih) mnijenja«, t. j. nije znanje. Član pak ὁ, koji je u grčkom jeziku uz superlativ rijeđak,³³ shvaćam kao relativ ὁ, i to kao objekt rečenice, kojoj je subjekt superlativ δοκιμώτατος, a predikati glagoli γινώσκει i φυλάσσει. Po tom bi prvi dio fragmenta 28. imao ovaj oblik: δοκεόντων γὰρ (ἔστι τοῦτο), ὁ δοκιμώτατος (ἀνὴρ) γινώσκει, φυλάσσει — »što najprouzdaniji (čovjek) spozna je i čuva, to je (samo) jedno od (ljudskih) mnijenja«.³⁴

Kao početak drugoga dijela 28. fragmenta predlaže Wilamowitz³⁵ lekciju καὶ μὲν πῦρ καὶ Δίκη ἵπστο καὶ μέντοι καὶ Δίκη... Tu lekciju nije prihvatio u svom izdanju Predsokratika ni Diels ni Kranz u 5. izdanju Dielsove knjige, a po njima ni drugi izdavači, ali neke stvari, čini se, ipak mnogo govore za nju. Pomenutu naime korekturu osniva Wilamowitz uglavnom na tekstu Klementa Aleksandrinca, koji, pošto je naveo 28. Heraklitov fragmenat, nastavlja ovako: οἶδεν γὰρ καὶ οὗτος... τὴν διὰ πυρὸς κάθαρσιν τῶν κακῶς βεβιωκότων, a zatim govori potanko o spaljivanju svijeta (ἐκπύρωσις). S tim u vezi pita

³³ Isp. Kühner-Gerth II 1, str. 21.

³⁴ Sličnu je misao izrekao Ksenofan u fr. 34.: καὶ τὸ μὲν οὖν σαφές οὐδὲς ἀνὴρ ἴδεν οὐδὲ τις ἔσται εἰδῶς... δόκος δ' ἐπὶ πάσι τέτυκται (domišljanje je kod svega). Isp. i Alkmeon, fr. 1, περί τῶν ἀρανέων, περί τῶν θνητῶν σαφήναι μὲν θεοὶ ἔχοντι, ὡς δὲ ἀνθρώποις τεκμαίρεσθαι καὶ τὰ ἔξῃ; (ljudima je dano zaključivanje).

³⁵ Hippolytos (Berlin 1891), str. 237.

Wilamovitz: »Wie kam er (Herakleitos) auf sie (ἐκπύρωσις) von der ἴσσις,³⁶ wenn nicht in dem Zitate ein Anhalt war?« To je pitanje posve na mjestu te daje pravo tražiti u fr. 28. riječ πῦρ. Wilamowitz je nalazi u drugom dijelu adverbā μέντοι držeći, da je TOI griješkom mjesto ΠΟΙ-Ρ.

Što se prije svega tiče formalne strane toga popravka, Wilamowićevoj lekciji ide u prilog to, što je sintaktička sveza καὶ μέντοι καὶ u Heraklitovu tekstu vrlo neobična. Jonski se naime pisci, želeći označiti *ostru suprotnost*, služe već od Homera riječima καὶ μὲν ili καὶ μὲν — ἀκί.³⁷ *Suprotnost* izriče dašto, pored *uvjerenanja*, i adverb μέντοι, osobito kod Herodota, ali vrlo često i u antičkoj prozi i poeziji,³⁸ pa onda, katkada, i sveza καὶ μέντοι,³⁹ no ona dolazi, kako vidimo, kod mladih pisaca i javlja se u oba značenja samo tako, da riječ, koju ima istaknuti, uzima svagda u sredinu.⁴⁰ Sveza καὶ — μέντοι proširila se u καὶ μέντοι καὶ ne stavljaajući više istaknutu riječ u sredinu. Taj bi se izričaj, koliko se može zaključiti iz Stephanusova Thesaurus-a, imao javljati istom od Platona, ali je značajno, da primjeri, što ih Stephanus navodi, ne izriču suprotnost.⁴¹ Po svemu tomu čini se, da se u spisu Jonjanina Heraklita ne bi imao nalaziti izričaj καὶ μέντοι καὶ.

Još je jedna stvar, pored navedenoga Klementova teksta, koja podupire Wilamowićevo korekturu. U parafrazi Aristotelovoj *Fiziци γ 5*, p. 86, 31 kaže naime Temistije o Heraklitu ovo: Ἡράκλειτος τὸ πῦρ οἶσται μόνον στοιχεῖον... ἐνδεύθεν γὰρ ἡμᾶς καὶ δεδιττεται, συμπληρήσασθαι ποτε τὸ πᾶν ἀπειλῶν. Heraklit je dakle po tom usvom spisu »O prirodni« *plašio* (δεδιττεται) ljude vatrom. Od sačuvanih fragmenata dva su samo, po mom mišljenju, koji govore o tom plašenju vatrom: jedan (fr. 66.) izriče to posve jasno, a drugi (fr. 28.), kako ga navode Diels-Kranz, ponešto uvijeno:

a) fr. 66.: πάντα γὰρ τὸ πῦρ ἐπελθὼν κρινεῖ καὶ καταλήψεται.

b) fr. 28... καὶ μέντοι καὶ Δίκη καταλήψεται ψευδῶν τέκτονας καὶ μάρτυρας.

³⁶ O vjери (πίστις) govori Klement prije nego je naveo Heraklitov fragmenat.

³⁷ Isp. na pr. *Ilijadu I 499*: bogovi su moćni καὶ μὲν τοὺς θυέσσαι καὶ εὐχάληξ... παραρωπῶσ' ἄνθρωποι, pa ipak i njih... *Odiseja ξ 88* ima zlih ljudi καὶ μὲν τοῖς ὀπίθοσ κραιπερόν θεὸσ ἐν φρεσὶ πίπτει, ali i njima ulazi u srce...

³⁸ Isp. na pr. *Hdt. III 135* blago će svoje ostaviti, τὴν μὲντοι ὀλκάδα δέκεσθαι ἐφη, ali prima...; *Sof. Ed. Kr. 778* meni se pridesi ovaj slučaj, vrijedan čuđenja, σπουδῆσ γε μέντοι τῆσ ἐρήσ οὐκ ὄξια, ali nije bio vrijedan...

³⁹ Isp. na pr. *Ksen. Anab. 1, 8, 20* kola su gdjekoga i zahvatila καὶ οὐδὲν μέντοι οὐδὲ τοῦτον πιθεῖν ἔφισαν, ali opet ni za njega...

⁴⁰ Isp. na pr. *Ksen. Anab. 1, 9, 29* od kralja se mnogi odmetnuše ka Kiru καὶ οὐδοι μέντοι οἱ ῥάλλισ' αὐτοῦ ἀγάμενοσ a oni dašto... Isp. *bilj.39.*, pa *Ksen., Anab. 1, 9, 6; 4, 6, 16; 7, 6, 17* i t. d.

⁴¹ *Fedro 266 B* pomislim li, da je tko drugi prikladan motriti jedno i mnoge stvari, za tim trčim ostrag kao za tragom boga, καὶ μέντοι καὶ τοὺσ δυναμένουσ αὐτοῦ δρᾶν... καλῶ διαλεκτικός pa dakako nazivam onc...; *Teetet 144 C* sin je Eufranija Sunjanina, čovjeka ugledna, καὶ μέντοι καὶ οὐδᾶν μάλα πολλὴν κατέλειπε, pa i imutak je vrlo velik ostavio.

Isporedimo li oba fragmenta, vidimo, da im je glavni glagol *isti* i u *istom* obliku: καταλήφεται, *spopast će*. U prvom je subjekt πῦρ, u drugom Δίκη. Ali ono, što izriče u drugom imenica Δίκη, kazano je i u prvom glagolom κρινεῖ, sudit će (= *pravdu* će dijeliti). Ako će dakle u prvom fragmentu *vatra*, kad dođe, najprije *dijeliti pravdu*, t. j. nastupati kao Δίκη, a onda tek spopasti (καταλήφεται) sve, vrlo je vjerojatno, da će i u fragmentu 28. Δίκη učiniti samo ono prvo, t. j. izreći presudu, a samu prijetnju καταλήφεται izvršit će i ovdje *vatra* (πῦρ), koja se u tekstu fragmenta 28. ne spominje, ali bi pristala, kako se vidi iz pomenutoga paralelizma, posve dobro u nj: καὶ μὲν πῦρ καὶ Δίκη καταλήφεται ψευδῶν τέκτονας καὶ μάρτυρας – ali *vatra* i *Pravda* spopast će tvorce i svjedoke laži.⁴² Sada je u oba fragmenta izrečena ista prijetnja, samo je u jednom hendiadyoin u predikatu (κρινεῖ καὶ καταλήφεται), a u drugom u subjektu (πῦρ καὶ Δίκη).

Na osnovu svega, što je izneseno, bilo bi dovoljno razloga, da se druga polovica 28. fragmenta počinje riječima καὶ μὲν πῦρ καὶ Δίκη.

6) Fr. 31.: a) πυρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θάλασσης δὲ τὸ μὲν ἦμισυ γῆ, τὸ δὲ ἦμισυ πρηστήρ. — b) θάλασσα διαχέεται καὶ μετρέεται εἰς τὸν αὐτὸν λόγον, ὁμοίως πρόσθεν ἦν ἢ γενέσθαι γῆ. Tako navodi oba dijela fragmenta Klement Aleksandrinac, Strom. V 104 (II 396, 13), i to u ovom rečeničnom sklopu: ὅτι δὲ καὶ γενητὸν καὶ φθαρτὸν αὐτὸν εἶναι ἐδογματίζεν, μνησθεὶς τὰ ἐπιπερόμενα » — «. δυνάμει γὰρ λέγει, ὅτι πῦρ ὑπὸ τοῦ διοικοῦντος λόγου καὶ θεοῦ τὰ σύμπαντα δι' ἀέρος τρέπεται εἰς ὑγρὸν τὸ ὡς σπέρμα τῆς διακοσμίσεως, ὃ καλεῖ θάλασσαν. ἐκ δὲ τούτου αὐδὲς γίνεται γῆ καὶ οὐρανὸς καὶ τὰ ἐπιπεριεχόμενα. ὅπως δὲ πάλιν ἀναλαμβάνεται καὶ ἐκπυροῦται, σαφῶς διὰ τούτων δηλοῖ » — «. ὁμοίως καὶ περὶ τῶν ἄλλων στοιχείων τὰ αὐτά. παρατήσια τούτων καὶ οἱ ἐλλογμάτατοι τῶν Σταυρῶν δογματίζουσι περὶ τε ἐκπυρώσεως διαλαμβάνοντες... Eusebije, navodeći fragmenat, izostavlja na kraju riječ γῆ.

Sudeći po navedenom citatu Klementovu govori se u fragmentu 31. o postanju svijeta od vatre, t. j. o kozmogeničkim, a ne o meteorološko-fizikalnim zbivanjima, s čime se slažu i glavni noviji istraživači.⁴³ Prvi je dio fragmenta potpurn, pa stoga uglavnom nema u njem nejasnoća, dakle: »Promjene vatre jesu: najprije more, a od mora jedna polovica zemlja, druga pręstēr.«⁴⁴ To je t. zv. »put prema dolje« (ὁδὸς κάτω).

⁴² Riječ ψευδῶν većem, povodeći se za Schottlaenderom (Hermes 62, 1927., str. 444.), s objema objektima: τέκτονας i μάρτυρας.

⁴³ Isp. Zeller, Die Philosophie der Griechen⁵ I 2, str. 673., bilj. 3.

⁴⁴ Πρηστήρ od πρῆσθω, dakle: »onaj, koji spaljuje« (spaljivatelj), a to je *munja*, *svjetlica*, pa kasnije uopće *nevrijeme*, *orkan*. Kad naime voda čvrstne, promeće se u zemlju, a kad se isparuje, postaju vodene pare, magle, oblaci pa munje i gromovi, t. j. od vode postaje zemlja i nebo i sve, što je u njima, kako veli Klement na cit. mjestu: ἐκ δὲ τούτου αὐδὲς γίνεται γῆ καὶ οὐρανὸς καὶ τὰ ἐπιπεριεχόμενα. Ali Heraklit je ovdje vjerojatno dao munji šire značenje skupivši pod nju i ostalu nadzemnu toplinu, pa tako i suhe pare. Zato katkad označuje vatru i kao *dah* (ψυχά); isp. fr. 36., pa se po tom i πρηστήρ s pravom označuje u nauci kao neko vatreno duvanje: Gluthauch (Kranz), Glutwind (Diels), soufflé igné (Solovine), aria affocata (Walzer).

Navedene Heraklitove riječi objašnjava Klement tako, da svjetski um i bog, koji upravlja svemirom, preobražava vatru s pomoću zraka u vlagu kao sjeme za postanje svijeta, koju Heraklit naziva morem. A odatle opet da postaje zemlja i nebo i sve, što je u njima. Ali to opažanje ne će biti točno, jer je Klement pod utjecajem stoičke fizike⁴⁵ unio u nj i *zrak* kao elmenat, dok Heraklit poznaje samo tri temeljna oblika materije: vatru, vodu i zemlju.⁴⁶

U drugi dio fragmenta 31. uvodi Klement čitaoca riječima: ὅπως δὲ πάλιν ἀναλαμβάνεται (sc. ὁ κόσμος) καὶ ἐκπυροῦται, σαφῶς διὰ τούτων διηλοῖ (kako se pak svijet ponovo vraća natrag i uništava vatrom, jasno očituje ovim riječima . . .⁴⁷). Uz takav bismo uvod smjeli s punim pravom očekivati čitav »put prema gore« (ὁδὸς ἄνω), t. j. put od zemlje s jedne strane i pretera s druge strane preko vode do vatre. Ali Klement kaže samo, da se »more raščinja i prima svoju mjeru u istom razmjeru, kakav je bio, prije nego je postalo zemljom«, a to znači, da ὁδὸς ἄνω u Klementovu tekstu nije potpuno izveden i da mu nedostaje i početni i posljednji stadij.

Početni je stadij *Diels*⁴⁸ mislio uspostaviti tako, da je kao subjekt u rečenici θάλασσα διαχέεται uzeo πῦρ (das Feuer), a θάλασσα shvatio kao njegov potpumbeni predikat: »vatra se kao more raščinja«. Tu je sintaktičku vezu usvojio i *Kranz*,⁴⁹ ali je mjesto *vatre* (πῦρ) uzeo kao subjekt *zemlju* (γῆ): »zemlja se kao more raščinja«. Time bi doduše početni stadij »puta prema gore« bio nekako povraćen, ali samo s jedne strane, jer *Kranz* polazi samo od jedne polovice krajnje točke, t. j. od zemlje (τὸ μὲν ἦμισυ γῆ), a *Diels* samo od druge polovice njezine, t. j. od pretera (τὸ μὲν ἦμισυ πρησιῖρ). K toj neprilici pridolazi i to, da je umetanje novoga subjekta u rečenicu θάλασσα διαχέεται vrlo nepriliko, jer se uz taj subjekt (bio to πῦρ ili γῆ) može vezati samo glagol διαχέεται, a μετρέεται ostaje i dalje povezan s predašnjim subjektom i sadašnjim potpumbenim predikatom (θάλασσα): »zemlja (ili vatra) se kao more raščinja, i ono prima svoju mjeru . . .« No kad navedenih neprilika i ne bi bilo, »put prema gore« ipak ne bi bio potpun, jer mu još uvijek nedostaje posljednji stadij. *Solovine* je u svom prijevodu⁵⁰ unetno u fragmenat riječi »en feu«: »la mer se dissout [en feu] et reçoit sa mesure . . .«, ali time je samo izriječkom istaknuo ono, što se po analogiji »puta prema dolje« samo po sebi razumije, a fragmenat se nije pomaknuo dalje od *srednjega stadija* na »putu prema gore«. A to znači, da naučenjajima nije počlo za rukom povratiti drugi dio fragmenta 31. u prvobitni njegov oblik.

⁴⁵ Isp. Diogen Laertije VII 136: εἴτ' ἀπογεννῶν πρώτων ἐὰ τέσσαρα στοιχεῖα, πῦρ, ἔδαρ, ἀέρα, γῆν. λέγει δὲ περὶ αὐτῶν Ζήνων τ' ἐν τῷ περὶ τοῦ ὄλου καὶ Χρόσιππος ἐν τῇ πρώτῃ τῶν φυσικῶν καὶ Ἀρχιδεμος ἐν τινὶ περὶ στοιχείων.

⁴⁶ Isp. fr. 31. i fr. 36. Fr. 76., gdje se ipak spominju četiri elementa, jamačno je preuđesno netko pod utjecajem stoičke nauke.

⁴⁷ Slijedi drugi dio fragmenta 31.

⁴⁸ Vorsokratiker² 1. Band, str. 67.; isp. i Capelle, Die Vorsokratiker, str. 144.

⁴⁹ Vorsokratiker⁵ 1. Band, str. 158. – Vorsokratische Denker, str. 53.

⁵⁰ Héraclite d'Éphèse, str. 53.

S tim u vezi nameće se pitanje, je li Klement Aleksandrinac na pomenutom mjestu uopće naveo Heraklitov »put prema gore« u potpunom obliku, iz kojega su početni i posljednji stadij ispali tek kasnije, ili ga je odmah naveo u obliku, u kojem se sada u tekstu nalazi. Uvod u drugi dio fragmenta 31., osobito riječi *σαφές διὰ τούτων δηλοῖ*, snažno bi poduprle prvu alternativu, ali *objašnjenje*, koje neposredno iza fragmenta slijedi, upućuje na drugo shvaćanje. A tu se kaže ovo: *ὁμοίως καὶ περὶ τῶν ἄλλων στοιχείων τὰ αὐτά*,⁵¹ gdje Klement, pored vode, očito ima na umu ostala počela, koja dolaze u obzir kod stvaranja i propadanja svijeta.⁵²

Navedena je rečenica cliptična, a mogla bi se dopuniti ili prezentom *δηλοῖ* ili *preteritom ἐδήλου* (*ἐδήλωσε*). Prezent bi mogao značiti, da Klement ima pred sobom potpun Heraklitov »put prema gore«, ali da navodi, možda primjera radi, samo njegov srednji stadij, t. j. raščinjavanje vode, a s obzirom na prelaženja ostalih počela da upućuje na sličan proces kod vode. Ali je malo vjerojatno, da bi Klement, koji nam je osim toga Heraklitova fragmenta sačuvaio još dvadeset i dva suvisla fragmenta njegova (fr. 14.–36.),⁵³ donosio samo fr. 31. u krnjem obliku, kad bi imao priliku, da ga donese čitava. Stoga je vrlo vjerojatno, da je Heraklitov fragment, koji govori o »putu prema gore«, bio poznat u Klementovo doba samo u onom opsegu, kako ga navodi pisac.

Takvo shvaćanje podupire i to, što i ostali stari pisci, koji o tom govore, i stariji i mladi, znadu o toj stvari vrlo malo, a nekmoli da bi koji od njih navodio *ὁδὸς ἄνω* u svim njegovim stadijima. *Aristotel*,⁵⁴ kao najstariji od pisaca, koji to spominje, kaže o svemu tomu samo ovo: *ὡσπερ Ἡράκλειτός φησιν ἅπαντα γίνεσθαι ποτὲ πῦρ*. Zanimljivo je, da *Aetije*⁵⁵ točno prikazuje prelaženje svih počela na »putu prema dolje«, a »put prema gore« skupio je ukratko u ovo nekoliko riječi: *πάλιν δὲ τὸν κόσμον καὶ τὰ σώματα πάντα ὑπὸ τοῦ πυρὸς ἀναλοῦσθαι ἐν τῇ ἐκπύρασει*. I *Galen*⁵⁶ navodi čitav »put prema dolje«, a »put prema gore« ne spominje ni jednom riječju. Toliko, eto, znadu o Heraklitovu »putu prema gore« Klementovi prethodnici.

Od pisaca, koji su živjeli i djelovali poslije Klementa, govore o tom Diogen Laertije, Eusebije i Simplikije. *Simplikije*⁵⁷ je u svom izvještaju jednako kratak kao i pomenuti Klementovi prethodnici, te kaže o propadanju i stvaranju svijeta samo ovo: *καὶ Ἡράκλειτος δὲ ποτὲ μὲν ἐκπυροῦσθαι λέγει τὸν κόσμον, ποτὲ δὲ ἐκ τοῦ πυρὸς συνίστασθαι πάλιν αὐτὸν κατὰ τινὰς χρόνους περιόδους...*; *Eusebije* navodi uglavnom

⁵¹ Da ta rečenica objašnjava pređašnji fragment, pokazuju i riječi što odmah iza toga slijede: *παρὰ τήνδε τούτῃ καὶ οἱ ἄλλοι μῦθοι τῶν Στωϊκῶν δογματίζουσιν περὶ τῆ ἐκπύρασεως διαλαμβάνοντες...*

⁵² S obzirom na objašnjenje, navedeno iza prvoga dijela fragmenta 31., razumijeva ovdje Klement pod *τὰ ἄλλα στοιχεία* zacijelo zemlju, zrak i vatru.

⁵³ Diels-Kranz, *Vorsokratiker*² 1. Band, str. 154. i d.

⁵⁴ *Fizika* III 5, 205 a 3.

⁵⁵ I 3, 11.

⁵⁶ O elementima iz Hipokrata I 4.

⁵⁷ Komentar Aristotelovu spisu »O nebu« 94. 4.

Klementov tekst s nekoliko sitnijih varijanata,⁵⁸ a *Diogen Laertije* kaže najprije: καὶ τὴν μεταβολὴν ὁδῶν ἄνω κάτω, τὸν τε κόσμον γίνεσθαι κατ' αὐτῶν,⁵⁹ a zatim, pošto je uglavnom naveo čitav »put prema dolje«, nastavlja ovako: πάλιν τε αὐτὴν γῆν χεῖσθαι, ἐξ ἧς τὸ ὕδωρ γίνεσθαι, ἐκ δὲ τούτου τὰ λοιπά, σχεδὸν πάντα ἐπὶ τὴν ἀναθυμίασιν ἀνάγων τὴν ἀπὸ τῆς θαλάσσης, αὕτη δὲ ἔστιν ἢ ἐπὶ τὸ ἄνω ὁδός.⁶⁰ Po tom bi citatu Diogen Laertije bio jedini od navedenih starih pisaca, koji je nešto više kazao o Heraklitovu »putu prema gore«. Ali prikaz puta nije ni ovdje čitav, jer se u njem ne spominje ni prelaženje vode u vatru niti spaljivanje svijeta vatrom (ἑκπύρωσις) pa stoga ni Diogen Laertije nije mnogo odvojio od prije navedenih starih pisaca.

Neki⁶¹ su međutim mislili, da se Diogenov prikaz i ne tiče kosmosa, nego da se odnosi na promjenu stvari u sadašnjem svijetu. Premda bi takvo shvaćanje govorilo u prilog našem nagadanju o drugom dijelu 31. Heraklitova fragmenta, ipak mislim, da ne će tako biti. Diogen je naime odmah iza navedene rečenice: »mijenjanje je put prema gore i prema dolje, i svijet postaje po njemu« (κατ' αὐτῶν⁶²) nastavio riječima πικνούμενον γὰρ τὸ πῦρ (kad se *naime* vatra zguštava, ...) i povezao time tijesno drugu rečenicu s prvom, pa tom vezom označio, da se put od vatre do zemlje, t. j. »put prema dolje« tiče postajanja svijeta. Ako je tako, nužno iz toga slijedi, da se onda i »put prema gore«, koji neposredno iza toga slijedi, ima odnositi na propadanje svijeta, a ne na promjene stvari u sadašnjem svijetu.

S takvim je shvaćanjem posve u skladu i *početni* Diogenov stadij (πάλιν τε αὐτὴν γῆν χεῖσθαι) i *srednji* (ἐξ ἧς τὸ ὕδωρ γίνεσθαι), ali nije *posljednji*, gdje bismo mjesto ἐκ δὲ τούτου τὰ λοιπά očekivali ἐκ δὲ τούτου τὸ πῦρ, a s tim u vezi i samu ἑκπύρωσις. Diogen Laertije je prema tome zatajio, prikazujući propast svijeta, i skrenuo drugamo. Postupio je dakle uglavnom onako, kao i ostali prije navedeni stari pisci, i posve u skladu s prvim i drugim dijelom fragmenta 31.: »put prema dolje« dao je posve prema prvom dijelu fragmenta 31.: πῦρ — ὕδωρ — γῆ (samo nije spomenuo prēstēr), a »put prema gore« posve prema drugom dijelu toga fragmenta učinivši i tu glavnom temom *more* i isparivanje iz njega, što ga je zacijelo i potaknulo, da je skrenuo od kosmosa i na prikazivanje promjena kod ostalih stvari. Mimo drugi dio fragmenta 31. dodao je k tomu ipak, s obzirom na ὁδός κάτω, i *početni stadij*: πάλιν τε αὐτὴν γῆν χεῖσθαι, u koji je glagol χεῖσθαι ušao, bez sumnje, pod utjecajem početnih riječi drugoga dijela fragmenta 31. θάλασσα διαχέεται. Ali *posljednji stadij* »puta prema gore« izostao je, kako je rečeno, i u tom prikazu posve, kao i u fragmentu 31.

Iz svega, što je izloženo o starim piscima prije i poslije Klementa i o Heraklitovu »putu prema gore«, bilo bi dovoljno razloga zaključivati, da

⁵⁸ Isp. Diels-Kranz, Vorsokratiker⁴, str. 158, bilj. 13. i 14.

⁵⁹ IX 8.

⁶⁰ IX 9.

⁶¹ Zeller I⁵ 2, str. 675.

⁶² Dielsova lekcija: Zeller je čitao κατὰ ταύτων i vezao pronomenu s imenicom ὁδός.

je početni i posljednji stadij iz fragmenta 31. morao ispasti već vrlo rano, pa je onda posve naravno, da ni Klement nije mogao fragmenat drugačije donijeti u svojim »Sagovima«. Zato mislim, da fragmenat 31. valja zasad ostavljati u obliku, u kojem ga navodi Klement, čekajući, dok možda kada drugim kojim putem ne uskrсне u svom prvobitnom sastavu. Tada bi zacijelo i objašnjavanje njegovo bilo lakše i plodnije,⁶³ nego što je u sadašnjem, krnjem obliku njegovu.

Prihvatimo li takvo shvaćanje, t. j. da je Klementu bio poznat drugi dio fragmenta 31. samo u obliku, u kojem ga on navodi, onda bismo i navedenu eliptičnu rečenicu morali dopuniti preteritom ἐδίλυν (ἐδίλωσε): »(Heraklit) je na jednak način očitovao isto i o ostalim počelima«. A to bi značilo, da Klement ne daje neku pozitivnu izjavu, nego samo domišljanje stvoreno s obzirom na ono, što je rečeno o vodi u pomenutom krnjem fragmentu. Ako je tako, onda bi se i uvodne riječi u drugi dio fragmenta 31.: ὅπως δὲ πάλιν ἀναλαμβάνεται κτλ. odnosilo samo na ono, što Klement iz toga doista kaže, a prelaženje ostalih počela, zajedno sa spaljivanjem (ἐκπύρωσις), imao bi čitalac zamišljati prema onom, što je rečeno o vodi. Ali uza sve to, ne bi se moglo zatajiti, da su uvodne riječi za ono, što uvode, ipak malo prejake.

7) Fr. 58.: οἱ γοῦν ἰατροί, φησὶν ὁ Ἡ., τέρνοντες, καίοντες, πάντη βασανίζοντες κακῶς τοὺς ἀρρωστούοντας, ἐπαιτῶνται μὴδὲν ἄξιοι μισθῶν λαμβάνειν παρὰ τῶν ἀρρωστούοντων, ταῦτ' ἐργαζόμενοι, τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰς νόσους —. **Fragmenat je sačuvao arhijerej Hipolit u svom djelu** Ἐλεγχος κατὰ πᾶσῶν αἰρέσεων — Refutationes — IX 10, 3 (p. 243, 3 W), ali tekst je napisan onako, kako je naveden u Diels-Kranzovu izdanju na str. 163. Neke nezgodne lekcije, što se nalaze u rukopisu Hipolitova djela (Codex Parisinus), naučenjaci su sretno uklonili pišući ἐπαιτῶνται mjesto ἐπαιτῶνται, μὴδὲν ἄξιοι mjesto μὴδὲν ἄξιον (Bernays, Ges. Abh. I 76), μισθῶν mjesto μισθῶν (Diels), ταῦτ' mjesto ταῦτα (Sauppe, in editione Gottingensi Duncker-Schneider). Dvije su ipak stvari ostale ovdje, za koje se ne bi moglo kazati, da su posve na čisto izvedene. Prva se tiče opsega fragmenta, a druga njegova završetka.

Opseg fragmenta prvi je pokušao umanjiti *Diels* odijelivši u izdanju razmaknutim slovima Heraklitov tekst od kasnijih podataka. Po tom bi razlikovanju valjalo ukloniti iz fragmenta riječi: βασανίζοντες κακῶς τοὺς ἀρρωστούοντας — παρὰ τῶν ἀρρωστούοντων ἢ τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰς νόσους. Za Dielsom su se povelj Nestle,⁶⁴ Wilamowitz⁶⁵ i Kranz.⁶⁶ Prvi se, prevodeći, posve oslanja na Dielsa, drugi je k njegovoj atetezi dodao riječi γοῦν ἢ πάντη, ali nije zabacio završetak fragmenta, nego ga je korigirao, a treći se uglavnom složio s Wilamowitzem. Walzer⁶⁷ i Solovine⁶⁸ donose naprotiv potpun tekst bez ikakvih znakova za atetiranje,

⁶³ Isp. Zeller I² 2. str. 690. bilj 1.

⁶⁴ Vorsokratiker, str. 122.

⁶⁵ Hermes, sv. 62 (1927) str. 278.

⁶⁶ Diels-Kranz, Vorsokratiker⁵ 1. Band, str. 163. i Vorsokrat. Denker, str. 50.

⁶⁷ Eraclito, str. 95.

⁶⁸ Héraclite d'Éphèse, str. 60.

dakle usvajaju fragment u obliku, kako je predan. Zašto su Diels i ostali pomenuti njemački naučenjaci htjeli brisati navedene odlomke u fragmentu 58., nije nigdje izrijekom rečeno, ali se po svemu čini, da su svoju atetezu zasnovali na porabi glagolâ βασανίζω i ἀρρωστέω, a vjerojatno i na medicinskim izričajima τέρνοντες i καίοντες, koji se i kod drugih starih pisaca javljaju povezani.

Od predsokratika služi se doista jedini Heraklit glagolom βασανίζω (fr. 58.), a Antifont (fr. 88.) spominje imenicu βάσανος, koju objašnjava ovako: βάσανος λίθος οὕτω καλεῖται, ἢ τὸ χρυσίον παρατριβόμενον δοκιμάζεται, dakle »kamen kušač«. Riječ je stranoga (istočnog) podrijetla,⁶⁹ po svoj prilici *lidijskoga*, kako se vidi iz Bakhilida, gdje se kamen, koji prokazuje zlato, zove Λυδία λίθος.⁷⁰ Ako je βάσανος »kamen kušač«, onda je i glagolu, otud izvedenu: βασανίζειν prvo značenje »na kamenu kušaču nešto držati i trti«, t. j. »iskušavati, je li stvar prava«.⁷¹ Otuda je lako došlo do značenja »ispitivati uopće,⁷² istraživati«, i to: ili »ispitivati osobe, saslušavati«⁷³ ili »znanstveno ispitivati«.⁷⁴ Kako je saslušavanje krivaca bilo često povezano sa stavljanjem na muke,⁷⁵ povezano se lako i s glagolom značenje »preslušavajući stavljati na muke«.⁷⁶ od čega je kasnije, tek u helenističko doba, izišlo značenje »mučiti uopće«.⁷⁷

Sva ta značenja, osim posljednjega, iako su se postepeno razvijala jedno iz drugoga, žive, kako se vidi iz citiranih pisaca, i dalje jedno pored drugoga; na pr. temeljno značenje »na kamenu kušaču nešto iskušavati« još kod Platona, a značenje »udarati na muke« već kod Herodota, pa je stoga vrlo vjerojatno, da su se ona stala razvijati već u

⁶⁹ Isp. Boisacq s. v.

⁷⁰ Fr. 14.: Λυδία μὲν γὰρ λίθος μαντι χρυσόν. ἀνδρῶν δ' ἀρετῶν σοφίαν τε | παγκρατῆς ἐλέγχει ἀλλόθεναι

⁷¹ Na pr. Platon, Gorg. 486 D εὐρεῖν τοῦτων ἵνα τῶν λίθων, ἢ βασανίζουσι τὸν χρυσόν. — Država III 413 E βασανίζοντις πολὲ μᾶλλον ἢ χρυσόν ἐν πρῶ.

⁷² Na pr. Platon, Simp. 184 A τοῦτους δὴ βολέται ὁ ἡμέτερος νόμος εἶ καὶ καλῶς βασανίζειν (ove hoće naš zakon dobro i valjano da *iskušava*). — Aristofan, Zabe 802 ὁ γὰρ Ἑβραϊδῆς κατ' ἐποῦ βασανίζειν φησι τὰς τραγῳδίας (E, kaže, da će *ispitivati* tragedije stih po stih).

⁷³ Na pr. Herodot I 116 εἶπε, ἐθέλων ἐκάρηται τὸν Ἀρετριάρην, ἵνα τὸν βοκόλον λαβὼν βασανίσῃ (da govodara na samu *ispita*). — II 151 κτίται μὲν οὐκ ἰδίκαιασαν Ψαρμίηχον, ὡς ἀνεύρισκον βασανίζοντες ἐξ οὐδαμῆς προνοήσιν αὐτὸν ποιῶνται (jer su našli *istražujući*). — Aristofan, Ahar. 110 ἔγω δὲ βασανιάω τοῦτον νόμος (ja ću toga *pitati* sam).

⁷⁴ Na pr. Hipokrat, Aer 329 ὅκως δὲ χρεὶ ἕκαστα τῶν προειρημένων σκοπιῶν καὶ βασανίζειν, ἐγὼ φράσω σαφέα.

⁷⁵ Isp. na pr. Herodot VIII 110 τοῖσι ἐπίστανε σιγῶν ἐς πάσαν βᾶσανον ἀπκνεομένοισι (makar na koje mu drago *mučenje* dolazili), gdje se saslušavanje mučenjem izriče frazom ἐς πάσαν βᾶσανον ἀπκνεοῦμαι.

⁷⁶ Na pr. Herodot VII 146 ὡς ἐπάστοι ἐγένοντο βασανισθέντες ὑπὸ τῶν στρατηγῶν τοῦ πελοῦ στρατοῦ ἀίχοντο ὡς ἀποκείμενοι (*metnuti* od vojvoda *na muke* vodili su se, da poginu). — Aristofan, Zabe 615 βασανίζε γὰρ τὸν παῖδα τουτοῖ λαβὼν, κῶν ποτὲ μ' ἐλις ἀδικῶντ' ἀπόκτεινον μ' ἄγων (zgrabí toga roba i *na muke ga udaraj*, pa ako me nadeš kriva, . . .). — Tukidid VIII 92 ὁ δὲ ξενεργός, Ἀργεῖος ἀνθρώπος, λέγει φησὶ καὶ βασανιζόμενος ὑπὸ τῶν τετρακοσίων οὐδενός ὄνομα τοῦ κελεύσαντος εἶπεν . . . (uhvaćen i *na muke stavljan* nije kazao . . .).

⁷⁷ Na pr. Matej 8, 29 ἴδιες ὄψεσθε πρό καιροῦ βασανίσαι ἡμᾶς. — Luka 8, 28 δέονται σοῦ, μὴ με βασανίσῃς. — Marko 5, 7 ὀρκίζω σε τὸν θεόν, μὴ με βασανίσῃς.

Joniji nedugo iza toga, pošto su Jonjani preuzeli od svojih susjeda Lidana Λυδῶν λιθῶν pod imenom βάσανος i izveli od njega glagol βασιανίζω. Ako je tako, a to je vrlo vjerojatno, ne bi bilo ništa neobično, kad bi se βασιανίζω, kojim se rado služe i Jonjani Herodot i Hipokrat, javio i kod staroga jonskog filozofa Heraklita, ali ne u najmlađem svom značenju, kako to uzimaju Diels i njegovi nasljedovači, koji adverbijalni particip πάντη βασιανίζοντες κακῶς τοὺς ἀρρωστούοντας prevode: »und die Kranken auf jede Art schlimm quälen«⁷⁸ ili »et les tourmentent cruellement«,⁷⁹ nego u značenju, koje je temeljnom najbliže, pa po tom i Heraklitu najprilicnije, t. j. *iskušavati, ispitivati*. Ali u tom bi slučaju valjalo, da i adverb πάντη napusti svoje mlade, *modalno* značenje i primi starije, lokalno: πάντη = »na svim mjestima«, »posvuda«. Po tom bi shvaćanju početak fr. 58. τέμνοντες, καίοντες, πάντη βασιανίζοντες κακῶς τοὺς ἀρρωστούοντας dobio ovaki smisao: »režući, paleći i na svim mjestima surovo iskušavajući (ispitujući) bolesnike«. Na taj bi način izričaj za ono, što liječnici ovdje pored rezanja i paljenja još čine, bio mnogo blaži nego kod Dielsa i njegovih nasljedovača, gdje je svakako prejak, pogotovu, ako se uz particip βασιανίζοντες zadrže obje modalne oznake, kako je to učinjeno u Diels-Kranzovu izdanju: »i na sve načine okrutno muče bolesnike«.

Tome se shvaćanju ne bi protivili ni medicinski izričaji τέμνοντες, καίοντες, koji doduše rado dolaze povezani i sami,⁸⁰ ali često i pojačani drugim dodacima, osobito kad treba stvar bilo s kojega razloga istaknuti; isp. na pr. Platon, Gorgija 521 E ὡ παῖδες, πολλά ὑμᾶς καὶ κακὰ ὄδε εἰργασται ἀνὴρ (sc. ὁ ἰατρός) καὶ αὐτοῦς, καὶ τοῖς νεωτάτους ὑμᾶν διαρθεῖρει τέμνων τε καὶ κῶων, καὶ ἰσχυαίνων καὶ πνίγων — kuhar pojačava izraze τέμνων τε καὶ κῶων izrazima καὶ ἰσχυαίνων καὶ πνίγων, samo da liječnika što više omrazi s djecom. — Platon, Politik 293 B τοὺς ἰατροῦς δὲ οὐχ ἤκιστα νενομίκαμεν, ἔαντε ἐκόντας ἄντε ἄκοντας ἡμᾶς ἰῶνται, τέμνοντες ἢ καίοντες ἢ τινα ἄλλην ἀλγηδὸνα προσάπτοντες: izrazi τέμνοντες ἢ καίοντες prošireni su dodatkom ἢ τινα ἄλλην ἀλγηδὸνα προσάπτοντες, jer treba pokazati, da liječnike držimo u svakom slučaju liječnicima, pa je valjalo ih slučajeva što više nabrojiti. — Ksenofont. Spom. I 2, 54: αὐτοὶ τέ γε αὐτῶν ὄνυχας τε καὶ τρίχας καὶ τῶλους ἀφαιροῦσι καὶ τοῖς ἰατροῖς παρέχουσι μετὰ πόνων τε καὶ ἀλγηδόνων καὶ ἀποτέμνειν καὶ ἀποκάειν καὶ τούτου χάριν οἴονται δεῖν αὐτοῖς καὶ μισθὸν τίθειν: izrazi ἀποτέμνειν καὶ ἀποκάειν pojačani su dodatkom μετὰ πόνων τε καὶ ἀλγηδόνων zato, da bi ono neočekivano, što slijedi, bolje došlo do izražaja: »i liječnicima dopuštaju, da ih uz

⁷⁸ Diels-Kranz, Vorsokratiker⁵ 1. Band, str. 163.

⁷⁹ Solovine, Héraclite d' Ephèse, str. 60.

⁸⁰ Isp. na pr. Eshil, Agamemnon 849 ἦτοι κῆαντες ἢ τεμόντες εὐφρόνας περσόμεθα πῆρ' ἀπορέψαι νόσον. — Platon, Gorgija 456 B εισελθὼν παρὰ τινὰ τῶν κρινόντων οὐχὶ ἐθέλοντα ἢ φάρμακον πίνει ἢ τεμείν ἢ καύσει παρσχεῖν τῷ ἰατρῷ, οὐ δυνάμενον τοῦ ἰατροῦ πείσαι, ἐγὼ ἔπεισα. — Hipokrat, De victu I 15 κεντεόμενοι δὲ καὶ τεμνόμενοι τὰ σαθρὰ ὑπὸ τῶν ἰατρῶν ὑγιᾶνται. — Isp. i Platon, Gorgija 476 C.

muke i boli režu, pale, i drže, da im valja za to još i — platiti«. Slično je u fragmentu 58.: izričaji τέμνοντες, καίοντες prošireni su dodatkom πάντη βασανίζοντες κακῶς τοὺς ἀρρωστούντας, koji donosi ἄλλην τιὰ ἀλγηδόνα, i to zato, da bi paradokson, što slijedi, bio što snažnije pripravljen: »liječnici režu, pale i na svim mjestima surovo iskušavaju (ispituju) bolesnike, pa još traže od njih i — plaću...«

Veća je nepravilnost kod glagola ἀρρωστέω, s kojim su srodne riječi: ἀρρώστημα, ἀρρωστία i ἀρρωστος. Sve su pak one povezane s pohomerskim glagolom ῥάννυμι,⁸¹ koji se razvijao pod utjecajem glagola ζώννυμι < *ζωσ-νύ-μι. Po tom je od navedene četiri riječi prvi po svom postanju adjektiv ἀρρωσ-τος; od njega je izvedena imenica ἀρρωσ-τία i glagol ἀρρωσ-τέω, a od potonjega opet imenica ἀρρώστημα. Taj se red opaža uglavnom i u njihovoj porabi: ἀρρωστος i ἀρρωσ-τία od Tukidida i Hipokrata,⁸² ἀρρωστέω od Ksenofonta,⁸³ a ἀρρώ-στημα od Demostena.⁸⁴ Prema tome dakle glagolu ἀρρωστέω ne bi bilo mjesta u Heraklitovu fragmentu. Ali, pravo reći, on u njemu i ne bi bio neophodno potreban, jer medicinski izrazi τέμνοντες, καίοντες (ovdje prošireni participijom βασανίζοντες κακῶς) nemaju ni inače objekta,⁸⁵ a dodatak παρὰ τῶν ἀρρωστούντων uz ἐπατεῖνται μισθὸν λαμβάνειν posve je suvišan, jer je i bez toga jasno, tko ima da daje liječnicima μισθόν. Bit će dakle, da je oba dodatka: τοὺς ἀρρωστού-ντας i παρὰ τῶν ἀρρωστούντων umetnuo u tekst, u prevelikoj težnji za objašnjavanjem, kasniji neki čitalac (možda i sam Hipolit), pa bi se stoga bez ikakve štete po fragmenat mogli eliminirati.

Kao kasniji dodatak označio je Diels i završetak toga fragmenta. Ali kad i ne bi tako bilo, valjalo bi o njemu napose raspraviti, jer ga je Hipolit donio u takvu obliku, koji se ne bi mogao zadržati. On naime piše ovako: ταῦτα ἐργάζομενοι τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰς νόσους. Tekst dopušta dvojaku interpretaciju: a) Liječnici ne zaslužuju plaće, jer čine dobra i bolesti; b) Liječnici n. z. p., jer čine ta dobra, t. j. bolesti. Prva interpretacija, a to je prijevod od riječi do riječi, imala bi da kaže, da liječnici čine dobro i zlo, ali je u njoj uz takav smisao suvišan demonstrativ ταῦτα, bez obzira na to, što kod nje ni inače nije sve u redu; druga, u kojoj se καὶ može shvatiti u značenju i to ili t. j.,⁸⁶ nešto je bolja, ali teško da i ona pogada ono, što je Heraklit namjeravao kazati. Ktome

⁸¹ Etimologija nejasna; možda od ῥωδ-νύ-μι; isp. Boisacq s. v. i Brugmann-Thumb, str. 338.

⁸² Tukidid VIII 83 πολλῶν ἐς τὴν μισθοδοσίαν τὸν Πισσαμένην ἀρρωστούτερον γενόμενον. — III 15 καὶ ἐν καρπῷ ζυγκομιδῆ ἦσαν καὶ ἀρρωστίαι τοῦ στρατεύειν. Isp. VII 47. — Hipokrat, Coac. 539 προηκούσης ἀρρωστικῆς κίφρωσις...

⁸³ Spomeni III 11. 10 καὶ ἀρρωσθήσαντός γε φίλου φροντιστικῶς ἐπισκέψασθαι...

⁸⁴ Protiv Aristogitona β (XXVI) 26 τὰ μὲν γὰρ ἐν τοῖς σώμασιν ἀρρωστίματα τοῖς τῶν ἰατρῶν εὐρημαῖσι καταπαύεται. Isp. Olint. β 21.

⁸⁵ Isp. naprijed navedene primjere.

⁸⁶ Isp. na pr. ἀτάρ ὁ βῆ πρός δῶμα Διὸς καὶ μακρὸν Ὀλύμπον E 398: ἀβραῖ σ' ὀδύγησοναι καὶ μάλ' ἀσμένως Eshil, Prom. 728 — παρήσαν τινες καὶ πολλοὶ γε Platon' Fed. 58 D; i t. d.

je u oba shvaćanja griješka, na koju je s pravom upozorio Wilamowitz⁸⁷ donoseći interpretaciju pod b), t. j. da ono, što liječnici čine režući i paleći, nijesu *bolesti* (αἱ νόσοι), nego boli (αἱ ἀλγηδόνες).

Stvar su skrenuli na drugi put i olakšali dalje ispitivanje naprijed pomenuti filolozi, koji su demonstrativ ταῦτα zamijenili lekcijom ταῦτά i s tim u vezi interpungirali iza participa ἐργαζόμενοι. Te su promjene izazvale nekoliko novih interpretacija, što u obliku parafraza,⁸⁸ što u prijevodima od riječi do riječi,⁸⁹ ali stvar se po njima nije maknula s mrtve točke. Jedini je Wilamowitz donio rješjenje, koje je završetku fragmenta 58. dalo nov oblik i nov smisao.⁹⁰ To je postigao tako, da je prvi objekt ἀγαθά eliminirao, a drugi korigirao u αἱ νόσοι, dakle: ταῦτά ἐργαζόμενοι, τὰ καὶ αἱ νόσοι: »Liječnici ne zaslužuju plaće, jer čine isto, što i bolesti«, t. j. liječnici zadaju boli.

Tim je filološkim radom, dakako, dobio fragmenat posve dobar smisao, ali kod toga zahvata nije dovoljno motivirano eliminiranje riječi ἀγαθά, rukopisom dobro zajamčene, pogotovu, što liječnici uistinu čine dobro bolesniku, pa makar to postizali i s pomoću bolnih operacija. Wilamowitz⁹¹ kaže: »Anlaß zu Korruptel und Interpolation hat das Relativum τὰ gegeben«. Čini se ipak, da ne će biti tako, nego je sve to po svoj prilici poteklo od pronomena ταῦτά. Ja bih naime rekao, da je Heraklit dao završetak fragmenta 58. u ovom obliku: ταῦτά ἐργαζόμενοι ἀγαθά καὶ⁹² αἱ νόσοι: »Liječnici ne zaslužuju plaće, jer čine ista *dobra kao bolesti*«, t. j. zadaju bolesnicima boli. Filozof jedno misli, a drugo kaže, služi se dakle ironijom, kako bi izričaj pojačao.

Interpolaciju i griješku u tekstu izazvao je onaj Heraklitov čitalac, koji je lekciju ταῦτά pročitao kao ταῦτα. Ta je pak lekcija, dakako, kao demonstrativni pronomem, s kojim se imenica svagda veže u predikativnom položaju, nužno morala izazvati interpolaciju člana τὰ (ἀγαθά). Osim toga je promjenom riječi ταῦτά u ταῦτα, kojom se ne izriče *pojam jednakosti*, izgubio i veznik καὶ svoje poredbeno značenje *kao* i primio opet kopulativno (καὶ = i). Posljedica je toga bila, da je nominativ αἱ

⁸⁷ Hermes sv. 62 (1927) str. 278.

⁸⁸ Isp. Diels, Vorsokratiker² 1. Band, str. 79.; Nestle, Vorsokratiker, str. 122.; Solovine, Héraclite d'Éphèse, str. 60.

⁸⁹ Walzer, Eraclito, str. 95.

⁹⁰ Među bilješkama uz fr. 58. navode Diels-Kranz⁵ na str. 163., bez citata, i Prächeterov interpretaciju toga mjesta. Bilješka je zbjignea u ciglih nekoliko riječi, iz kojih se ne vidi, koji se upravo tekst interpretira, pa se stoga može iz nje pouzdano razabrati samo to, da pisac želi porediti rad liječnika s učinkom bolesti.

⁹¹ Hermes sv. 62 (1927) str. 278.

⁹² Kako iza riječi, kojima se izriče pojam jednakosti i sličnosti, prima καὶ poredbeno značenje, neka pokažu ovi primjeri: Herodot, IV 109 Βορδῖνοι δὲ οὐ τῆ αὐτῆ γλώσση χροῖονται καὶ Γελωνοὶ (ne govore istim jezikom *kao* Geloni). – VII 84 Πέρσαι μὲν τὴν αὐτὴν ἔσκευοντο καὶ ὁ περὶ τῶν αὐτῶν (opremljeni istom opremom *kao* pješadija njihova). – Platon, Gorgija 491 Β ὄραξ, ὃ βέλτιοτε Καλλικλέης, ὡς οὐ ταῦτά σὺ τ' ἐμὸς κατηγορεῖς καὶ ἐγὼ σοῦ; (ne prebacuješ mi isto *kao* ja tebi). – Isokrat IV 187 οὐ τὴν αὐτὴν δὲ ταχάνας γινώσκων ἔχων ἐν τῇ παρόντι καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ λόγου (ne mislim isto sada *kao* u početku govora). – Ksenofont, Anab. V 4, 21 οὐχ ὁμοίως ἀνδράσι μαχοῦνται νῦν τε καὶ ὅτε τοῖς ἀτάκτοις ἐμάχοντο (ne će se s jednakim ljudima boriti sada, *kao* kad su se borili s ljudima bez reda); i t. d.

νοῦσοι ostao u zraku, pa se prislonio uz riječ τὰ ἀγαθὰ, s kojom se odjednom našao povezan veznikom καί, i postao drugim, nezgodnim objektom participa ἐργαζόμενοι. To bi, eto, bio put od suponiranog završetka toga fragmenta do interpolacije i griješke u njemu. On je jednostavan, naravan i uvjerljiv, pa bi po njemu možda slobodno bilo zaključivati, da ni suponirani oblik nije daleko od izvornog završetka Heraklitova.

Na osnovu svega, što je izneseno, bio bi prvobitni oblik Heraklitova fragmenta 58. ovakav: οἱ γοῦν ἰητροὶ τέμνοντες, καίοντες, πάντι βασιανίζοντες κακῶς ἐπατέονται μηδὲν ἄξιον μισθὸν λαμβάνειν ταῦτὰ ἐργαζόμενοι ἀγαθὰ καὶ αἱ νοῦσοι – »ta i liječnici režu, pale i na svim mjestima surovo iskušavaju, pa još i plaću traže, ali je nikako ne zaslužuju, jer čine ista dobra kao bolesti«.

*
* * *

Toliko eto zasad o Heraklitovu tekstu. Neke su fragmente, kako vidjesmo, pokvarili prepisivači, a drugi su nejasni od početka. Takvih je mjesta morao biti u Heraklitovu spisu priličan broj, jer inače tako uman čovjek, kakav je bio Sokrat, ne bi zacijelo mogao kazati, kad mu je Euripid dao Heraklitovu knjigu,⁹³ da bi za nju trebao neki delski ronac, koji bi uronio u tu tajanstvenu nauku.

⁹³ Diogen Laertije II 22.

SADRŽAJ

	Strana
ĐURO GRUBOR	
Aspektna značenja	5
BLAŽ JURISIĆ	
Starohrvatska imena dvaju naših otoka	235
T. MATIĆ	
Prva redakcija Tanclingerova rječnika	253
NIKOLA MAJNARIĆ	
Heraclitea	281

